

טבעו של השיח המקוון כ"דימוי פונטי" ("phonetimage") ללא דובר סמכותי לאור הגותם של דרידה ולאקאן

אלי ברודרמן

תקציר

במאמר זה אבחן את טבעו של השיח המקוון, קרי השיח המתבצע באינטרנט: דואר אלקטרוני, צ'טים, פורומים, בלוגים, רשתות חברתיות וכד'. כמו כל תופעה בעולם הנחקרת בכלים פילוסופיים, ניתן לחקור את השיח המקוון באמצעות תאוריות וכיווני הגות מגוונים. בכוונתי להצמצם במאמר זה ולנתח את השיח המקוון באמצעות כלי החשיבה והניתוח הפוסט-סטרוקטורליסטיים לאור כתיבה אקדמית עכשווית זו ובעיקר לאור ההטרמה הרבה של דרידה ולאקאן לשיח האינטרנטי. ברצוני לאפיין היבט מסוים ומהפכני של השיח המקוון באמצעות ההגות הפוסט-סטרוקטורליסטית ולהצביע על היותה של השפה המקוונת שפה נטולת הכרעה, כלומר, שפה בה אין לשיח הדבור עליונות על פני השיח הכתוב, ומכאן נובע ההיבט המהפכני שלה. כפי שציינתי קשה להציג את ההיבט המסוים הזה של השיח המקוון בלא להשתמש בכלים, במתודות החשיבה ובז'רגון הפוסט-סטרוקטורליסטי מול השיח הנפוץ בקרב חוקרי שפה רבים החוקרים את שפת האינטרנט, שיח הממשיך לאחוז במידה רבה בהיגיון של המטפיזיקה המערבית בדבר עליונותה של השפה הדבורה על הכתובה כמייצגת דובר בעל נוכחות וסמכות.

השפה המקוונת מהווה אתגר תרבותי חדש משום שטבעה אינו ברור ומוגדר. האם זו שפה דבורה המבוטאת בכתב? האם זו שפה כתובה המושפעת עמוקות מהדיבור, או שפה חדשה לגמרי, כלומר - שפה כתובה-דבורה, המהווה מרכב היברידי המאגד את התפיסות המקובלות לגבי מקומו המסורתי של הדיבור ומקומו המסורתי של הכתב בשיח התרבות? "ככלל נמצא כי המשתתפים בתקשורת האלקטרונית מתווכת המחשב (computer mediated communication) משתמשים בשפה בעלת סגנון ייחודי המערערת על החלוקה הדיכוטומית המוצעת בין לשון דבורה ללשון כתובה" (בורוכובסקי בר-אבא וקדמי, 2010: 47). הניסיון לאפיין את השיח המקוון במאמר זה יתמקד בעיקר ביחס שבין הדיבור לכתב. האם הדיבור מחזיק בעליונות המסורתית על הכתב כמקובל בשיח המטפיזי המערבי? או שיש לנו תופעה חדשה בתרבות, בה לא ניתן לקבוע בשיח המקוון סמכות של דובר, ובעיקר נוכחות של דובר. מערך היחסים דיבור-כתב בשפה, נקשר לאופני ייצוג המעוגנים לעתים קרובות בערכים ובמסורות תרבותיות שונות ולסוגיות של פענוח ופרשנות של טקסטים. במידה ואנו נמצאים בשיח חדש בו אין הכרעה של גורם אחד על השני, נגזרות מכך לטעמי משמעויות תרבותיות דרמטיות.

חקירת טבעו של השיח המקוון תתבסס ברובה על שני הוגים פוסט-סטרוקטורליסטים - דרידה ולאקאן. אסתייע בחשיבתם הפילוסופית בתחום השפה לניתוח והסבר של שפת האינטרנט. בחלקו הראשון יעסוק המאמר בחקירתו של דרידה לגבי השפה הכתובה ומקומה בתרבות המערבית, וממנה אקיש למערכת היחסים של דיבור-כתב בשיח המקוון. חלקו השני של המאמר יציג את הגותו של לאקאן ביחס לשפה, ללא-מודע ולמציאות. חקירה זו תקיש לעבר המושג "עולם וירטואלי-דיגיטלי" ומשמעותה של השפה בסוג כזה של עולם.

מילות מפתח: שפה מקוונת, פוסט-סטרוקטורליזם, דרידה, לאקאן, סמכות הדובר

ד"ר אלי ברודרמן, אורנים, המכללה האקדמית לחינוך

מבוא: שיח מקוון, היבטים ומשמעויות בתחום השפה והלשון

השיח בתקשורת המתווכת על-ידי מחשב (השיח המקוון) מייצר צורות מגוונות וחדשות של תקשורת ותיווך בין קבוצות ומגזרים באוכלוסייה. ממאפייניו של שיח זה הוא קיומו השוקק במסגרות לא פורמליות ומבנהו הגמיש והפתוח לחידושים ולמיקוחים. בשיח המקוון מתפתחות צורות שיח הפתוחות לכלל האזרחים באמצעות תחליפים לאינטראקציות חברתיות מבוססי טקסט, כגון: צ'טים, רשתות חברתיות, פורומים, בלוגים, טוקבקים וקבוצות דיון. הטכנולוגיות החדשות מאפשרות לגולש להביע את עצמו ולהגיב במרחב בעל דרגות חופש רבות. השפה המקוונת היא מעין חזרה במתכונת פוסט-מודרנית על תרבות הלשון הדבורה עם טקסט המבוסס על כתיבה והקלדה. זו לשון כלאיים המשלבת את הלשון הדבורה עם הלשון הכתובה (ויסמן, כרמל, 2010: 10, 21; Danet, 2001; Baron, 2003). הכתיבה "הדבורה" מתאפיינת, בין היתר, בהשמטת מילים ופעלים, ביצירת מילים חדשות תוך כדי דיבור, בהבעה במשפטים לא שלמים, בניסוחים בלתי מלוטשים, ללא פסיקים וללא נקודות (רוזנטל, 2002).

מחקר מקיף העוסק בשפת המסרונים (בורוכובסקי בר-אבא וקדמי, 2010), שיש בה מקבילות רבות לשיח מקוון (ברשת) המתייחס ל-3000 מסרונים המונים כ-18,000 מילים, מראה שלשון הדיבור עוברת סוג של סינון ועיבוד תוך כדי הקלדה על מקשי הטלפון הנייד. החוקרות טוענות שלמרות ה"כתיבה" על צג המכשיר, קיימים מאפיינים רבים משותפים לשפת המסרונים ולערך הדיבור. חלק מזה נובע מהרצון לתקשר בשפה ספונטנית, בלתי פורמלית ויומיומית. הן מצאו גם שוני רב בין הלשון הדבורה לשפת המסרונים, אך התמקדו בהבדל בין שתי הלשוניות ללא התייחסות לכתב כערך שיש לו השפעה משלו המייצרת הבדלים אלה. המאמר כולו מוקדש להשוואה בין הלשון הדבורה לבין לשון המסרונים: "במאמר זה אנו משוות בין לשון המסרונים ללשון הדבורה באמצעות מספר תופעות לשוניות הנובעות מאופיין הבלתי פורמאלי והאינטראקטיבי של לשונות אלה" (שם: 47). הכתב, על-פי מחקר מקיף וחשוב זה מהווה לא יותר מאשר הד גרפי לשפה הדבורה. למרות שהמדיה הנחקרת היא מדיה בה הכתיבה דומיננטית לא פחות מערוץ הדיבור, המחקר מתנהל תחת הרציונל המערבי של עליונות הדיבור על הכתב והיותו של האחרון לא יותר ממסומן של הדיבור או מסמן משני כמו שדרידה הציע, ועל כך בהמשך.

כמקובל במחקרי השפה, הלשון הכתובה בונה את הסימבוליזם ואת הכללים של השפה הדבורה באמצעות רצף של סימנים - אותיות וסימני פיסוק, המסייעים להבנת רצף המילים. המערך הסימבולי של השפה הכתובה מגביל בהכרח את עצמאותו של המשתמש הכבול לכללי הכתיבה. לעומת זאת, מחקר המסרונים ומחקרים נוספים שנערכו על מופעי השפה המקוונת, מראים ש"הכתיבה הדבורה" של השיח המקוון מאפשרת למשתתף להיות עצמאי בזמן ובמרחב הכתיבה ובעיקר להיות יצירתי. בשל כך השפה המקוונת היא עתירת סלנג.¹ היא מתאפיינת בין היתר, בערפול ובאי התחייבות (Ong, 1982: 136). בשפה המקוונת ניתן אף לסטות מרצף השיח ולחזור למסלול על מנת להמשיכה, היא בעלת כללי תחביר נוחים לגולש, יש בה קיצורי מילים המוגדרים לעתים כ"היפר-דקדוק" שכלליו פשוטים.

מחקרים שבדקו את שפת הדואר האלקטרוני (מיילים), הראו שבשפה זו מושקע שיקול דעת רב יותר מזה שבשיח הטלפוני, והיא מהווה חידוש ביחס לשפה הכתובה המוכרת ממכתבים ומסמכים מודפסים (Danet, 2001, Baron, 2003).

חוקרים שונים גורסים שהטקסט של האינטרנט הוא ארטיקולציה של הלשון הדבורה בטקסט כתוב (Joyce, 1999). עקב היותה שפת כלאיים המשלבת לשון דבורה המובעת בטקסט, היא מבטאת במידה רבה את דרך החשיבה האנושית באסוציאציות וקישורים (בורוכובסקי בר-אבא וקדמי, 2010). כפי

¹ על-פי רינה בן-שחר, סלנג הוא אחד ממאפייני שפת הדיבור. הוא חלק מהלשון המדוברת ומאפיין קבוצות מוגדרות באוכלוסייה. עיקרו של הסלנג באוצר המילים: מילים וביטויים המוכנסים לתחביר של השפה המדוברת (בן-שחר, 2005). הסלנג אינו שפה שלמה אלא בעיקר אוצר מילים וביטויים המשולב בשפה ונשלט על-ידי כלליה. המילים המרכיבות סלנג מהוות סטיות מודעות מן התקן, סוג של התגרות בניטרליות של השפה התקנית. יש חוקרים הרואים בסלנג את אחד מאופניה היצירתיים של השפה הדבורה.

שצוין, הלשון הכתובה מתאפיינת בלינאריות בבואה לבטא רעיונות בנרטיבים עקביים. שפת הרשת היא בלתי לינארית, אין בה היררכיות והיא חסרת מרכז. היא מסתעפת כל העת להקשרים חדשים והגולש באמצעותה יוצר פרשנויות לטקסט על-פי תפיסותיו. זו שפה הנמצאת בתהליך מתמיד של שינויים, היא פתוחה להם ומייצרת אותם בו-זמנית, ומאפשרת לארגן את המידע שנאסף על-ידי המשתמש באופן גמיש ומשוחזר.

בכתיבה המסורתית, הכותב והקורא נאלצים לציית לחוקי תחביר נוקשים ולינאריים. הגולש ברשת, המנווט בין הקישוריות השונות על-פי רצונו, נעשה שותף פעיל לאופן בו הוא קורא ומפרש את הטקסט. במידה מסוימת הוא מחבר את הטקסט כל פעם באופן אחר. לדוגמה, אם אסמן מילים שונות בטקסט זה באופן שיהפכו לקישוריות, יהפוך הטקסט למרקם פעיל, מעין מארג שתי וערב של כניסות ויציאות, כך שכל קורא יוכל לבחור לו את נקודת ההתחלה של קריאתו, היציאה והחזרה בשנית וכך הלאה. קריאה א-לינארית זו עורכת מחדש את הטקסט, ובהכרח מייצרת מערך פרשנויות רחב וחופשי יותר, מאשר הטקסט הנוכחי כשהוא נטול הקישוריות.

הטקסט המקוון מאפשר מרחב ביטוי סימבולי עשיר יותר מזה של הטקסט הכתוב. בטקסט המקוון ניתן להכניס סימנים גרפיים לשימוש לשוני, למרות שסימנים אלו אינם נמצאים בשימוש בשפה הכתובה. לדוגמה המילה: **ס22ה** (סבבה) או **ס33ה** (פצצה) (רוזנטל, 2002). כמו כן ניתן לשבץ בטקסט הכתוב איורים באמצעות הכלאה של סימני פיסוק וכתב, לדוגמה, (-:) כביטוי לחיוך. סימנים אלה מהווים פיצוי על היעדר דרכי תקשורת פארא-לשוניות המאפיינות שיחות המתקיימות פנים מול פנים, כגון: גובה הקול, הנימה, קצב הדיבור, שפת הגוף, הבעות הפנים, תנועות הידיים ועוד. (בורוכובסקי בר-אבא וקדמי, 2010; כהן ושגיא, 2006).

דרידה

כפי שעולה מהמבוא, השיח הנפוץ בקרב חוקרים רבים של שפת האינטרנט ממשיך את השיח המערבי הגורס את עליונות הדיבור על הכתב. ההיגיון של המטפיזיקה המערבית בדבר עליונותה של השפה הדבורה כמייצגת דובר בעל סמכות והיותו של הכתב לא יותר מהד גרפי של הדיבור - ממשיך גם ביחס לשיח המקוון.²

המעבר מפרק המבוא לשיח המקוון - עם דגש על ההיפרטקסט - לדרידה, הוא אך טבעי. עוד לפני שאיש ידע להגות את המילים אינטרנט, היפרטקסט או צ'ט, התייחס דרידה אל השפה בדיוק באותו אופן בו היא באה לידי ביטוי היום בשיח המקוון. אין זה מקרה שהפרויקט של דרידה מכונה דקונסטרוקציה. הדקונסטרוקציה בבחינת שינוי (הרעדה של מבנה, בניסוחיו של דרידה, ולא הרס), שואפת ללכת אל הרגע בתוך הכתיבה שנדמה כיציב, כרגע האמת המובהק של ההוגה. ללכת אל הרגע של התוכן של הפילוסופיה ולהצביע על הרגע הזה כעל לא יציב. להצביע על הרגע שבו הטקסט מזייף, שיש בו סתירות פנימיות שמכסות על הזיוף, וכך לפרק את הטקסט לצורך הבנייתו כמורכב יותר וככזה שאינו נשאר נאמן לכוונתו של הסובייקט שכתב אותו. עמדת הדקונסטרוקציה היא אגרסיה קבועה. יש בה תמיד פנייה נגד קיבעון של מחשבה, שכנגדה יש לצאת. ניתן להשוות את החיפוש אחר נקודות של חוסר יציבות בטקסט, לאותו סימון כחול של מילה או משפט והפיכתו להיפרטקסט, לקישור.³ האמביוולנטיות הזו ביחס ל"אויב שהוא גם ידיד" מעסיקה רבות את דרידה. הדקונסטרוקציה לא באה לקעקע ולהחריב את המטפיזיקה המערבית, אלא באה לנענע אותה ולמצוא את כשליה הפנימיים. בין היתר היא שמה לה למטרה להצביע על הקושי והאילוץ של היות השפה הדבורה והכתובה שפה לינארית, נרטיבית, דבר שמייצר בהכרח היגיון וחשיבה

² ראו אצל וייסמן וכרמל, 2011: 21-22, שם מבוטא שיח זה כמו היתה הגות הדקונסטרוקציה תופעה מעולמות אחרים ולא רלוונטיים. וכן בורוכובסקי בר-אבא וקדמי, 2010.

³ הפיכת טקסט להיפרטקסט מרעיד את משמעותו הקבועה של הטקסט, זו שניתנה לו על-ידי הכותב. המעבר להיפרטקסט מרחיב את משמעותו של הטקסט עד קבלת פרשנות אחרת לגמרי מזו שנתן לו הכותב. הטקסט 'המקורי' נשזר ושזור בתוך טקסטים אחרים ונוספים. לדוגמה, הערכים בוויקיפדיה משובצים בהיפרטקסטים מסומנים בכחול מייצרים עבורנו ערך מידע ללא גבולות.

לינארית-נרטיבית ומכאן הסמכותיות של הדובר. בפתחה לספרו **בית המרקחת של אפלטון**, כותב דרידה: "טקסט אינו טקסט, אלא אם כן יסתיר מפני כל רואיו לראשונה את חוק חיבורו ואת כלל משחקו [...] מכל מקום, הסוואת המארג [texture] אפשר שיידרשו מאות בשנים עד שתפרם יריעתה. היריעה העוטפת את היריעה [...] תוך שהיא מכוננת אותה כאורגניזם" (דרידה, 2002 : 17-18). דרידה רואה בשפה מארג, אריג שאין לו סוף ואין לו התחלה. מכל נקודה על פני האריג אנו יכולים למשוך חוט והפרימה היא בעצם סוג של גילוי וחישוף של השיטה וההיגיון הפנימי של הטקסט. כאשר דרידה מדבר על היגיון פנימי המצוי בטקסט, הוא מתייחס אליו גם כמהות דכאנית, כי היגיון זה מכתוב את האופן בו האריג נרקם ומוחק את שלל הדוגמאות האחרות האפשריות. במבט-על, דרידה בעצם מדבר על ההיגיון הפנימי של המטפיזיקה המערבית.⁴

דרידה, כמו גם היידגר, רוצה לשים קץ למטפיזיקה של הנוכחות האחת האפשרית בהווה ורוצה לחשוב את הבעייתיות הזו ביחס לשאלת השפה בתרבות המערבית. דרידה טוען שיחוס המשמעות היציבה לשפה המדוברת נבע מנוכחותו של סובייקט נמצא. כתוצאה מכך, התרבות המערבית ניסתה לייצב את השפה הכתובה וניסתה לראות בה הד גרפי של השפה המדוברת. כאן עולה בברור הקשר בין היידגר ודרידה לשפה המקוונת. פירוק הנוכחות היציבה של הדיבור מצביע על האפשרות לקיומה של עליונות הכתב בשפה או אף מעבר לכך, יכול הפירוק להצביע על אופציות נוספות, כגון שפת כלאיים, מעין שפה דבורה-כתובה כמו זו המקוונת, שפה שאין בה נוכחות יציבה, המיוצבת על-ידי סובייקט דובר כסובייקט של סמכות. על-פי דרידה, המטפיזיקה של הנוכחות כוללת בתוכה כתנאי הכרחי תפיסה מסוימת של הסימן, ושל הכתיבה באופן ספציפי, תפיסה שלדעתו היא בעייתית ומכשילה את הפרויקט המטפיזי מבפנים. ניתן לדבר על מערך מטפיזי ומטא-לשוני שלם הקשור תמיד בתאוריה של שפה וסימן, מערך שנפרס תמיד מסביב לסימן ולנוכחות. מערך זה ניתן להציג כסדרה של אקסיומות, דעות קדומות, קביעות, נוסחאות שקיימות מראשית הפילוסופיה והלאה.

מושג הסימן, לפי התפיסה הרווחת בתולדות הפילוסופיה, הוא צירוף של שני אלמנטים - מסמן ומסומן, שיש ביניהם היררכיה קבועה. המסמן בא במקום המסומן. הוא מעביר אותנו במחשבה ובמעשה אל המסומן. המסמן משרת את המסומן ונשלט על ידו. הוא משמש כמתווך, אמצעי, כלי עזר. המסומן קיים לעצמו, הוא נמצא שם קודם והוא בלתי תלוי.

מסמן ← מסומן ← משמעות, מובן
↙ מושא (הוראה)
הדגם של המסמן כסוג של תחליף ותיווך למסומן נוכח בכל:
ניסוחי כוונה ← כוונה ← מסומן (המציאות קודמת לביטוייה ושולטת בהם על-פי מודל זה).
הכוונה קיימת גם בלי ביטוייה בשפה →

הכתב הוא חלק מהשפה שמורכבת מממד אורלי וויזואלי. הכתב הוא ייצוג הדיבור. הכתב מאוחזר לדיבור ומנסה לעזור לדיבור כפי שהמסמן למסומן. הוא סימן של סימן, הכתב מייצג את הדיבור, והדיבור מייצג את המחשבה. מכאן שיש היררכיה: מחשבות ← כוונות ← משמעויות, המיוצגים על-ידי הדיבור שמיוצג על-ידי הכתב. אם המסמן כפוף למסומן, אזי המסמן של המסמן (הכתב) הוא נחות עוד יותר. מכאן שהפרויקט המטפיזי המערבי ביחס לשפה קשור **לשפה המדוברת** המהווה את מושא החקירה. ניסיונו של דרידה לחשוב את מה שאי אפשר לבטא, כדי לאפשר לקול המדוכא לצוץ ולעלות אל פני השטח, מצריך את ההתייחסות לרגע של הרווח, המאפשר לדימוי האקוסטי או הגרפי להופיע שוב בזמן ובמרחב. ומכאן כל פעולה של סימון היא אופן של מרחוב. הסימן ממשיך למרחב דרך צליל, דרך ריחות

⁴ לקריאה מרחיבה על היידגר וספרו המונומנטלי *הווייה וזמן* ראו מנסבך, 1998: פרקים ב', ג'; Zimmerman, 1986.

וטעמים אל עומק התרבות. כל פעולה של סימון שממרחבת, מייצרת "הוודל" (differance), (Derrida, 1992). כל פעולה של סימון שממרחבת היא פעולה של חזרה ולכן היא פעולה של זימון (מן השורש זמן). הסימן מסמן רק בזכות הזיכרון שמטרים את הסימן כזה. הסימון משתרע במרחב ובזמן והוא תמיד מְזַמֵן ומְמַרְחֵב. ה"הוודל" עוסק לא בהבדל בין מסמנים (נוסח סוסיר) אלא במומנט של היבדלות הנוצרת עקב הכרעה. ה"הוודל" (differance) הוא העקבה של מה שלא יכול להיות נוכח בשפה המדוברת, כי הוא נמחק ממנה ברגע של הכרעה, אך שרידי קיומו, העקבות שלו, מתפקדות כשתיקה שניתן לחלץ דרך הכתיבה הפונטית (שם). לדוגמה: ההכרעה בין דבר (משהו) לדבר (מחלה) יכולה בתהליך דקונסטרוקטיבי לצוף ולתת מושג מדוע לדוגמה נבחרה מילה זו על פני אחרת ומה ההיגיון שעמד מאחורי הכרעה זו. דוגמה נוספת מצויה בהגדרת אופייה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית כפי שהדבר נוסח בכנסת.⁶ וי"ו החיבור מייצרת כסימן פונטי הכרעה בין אופייה הדמוקרטי של המדינה לאופייה היהודי. וי"ו החיבור מהווה "הוודל" הממרחב את משמעותו לשפה, לתרבות, להוראה, למאבק בין גורמים אתניים לליברליים במדינה.

דרידה והשיח המקוון

דרידה בפרויקט הדקונסטרוקציה עמל בכ-90 ספרים ואינסוף מאמרים, לבטל את ההיררכיה של דגם המסמן-מסומן ולהראות שהיררכיה זו מאולצת ומכשילה את עצמה מבפנים. כמו כן עמל דרידה בכתביו לחלץ ולייצר את ה"הוודל" שיסייע לנו, כקוראים ביקורתיים, להבין על-פי איזה היגיון נבחרו מסמנים אלו על פני אחרים. דרידה, בסופו של דבר, מנסה להתמודד מול ההיגיון של הפילוסופיה המערבית כהיגיון שחותר ליציבות ונוכחות הווה. השפה המקוונת של האינטרנט מחזקת במידה רבה את גישתו של דרידה לנושא הכתב והדיבור. בשיח המקוון נשברת פעמים רבות ההיררכיה של מסמן ומסומן. קודם כל ביטולה בא לידי ביטוי בהיות הכתב שווה במעמדו לדיבור. השפה בשיח המקוון היא שפה דבורה-כתובה, או שפה כתובה-דבורה. הכתיבה היא דיבור, אך לא כייצוג של הדיבור, אלא כהוויה מדוברת. הנוכחות אינה מדוברת כמו בשיח הרגיל, אלא היא כתובה. הנוכחות נכתבת (באופן מדובר) on line.

מבנה השיח המקוון הוא מבנה דה-צנטרליסטי. אין לו נרטיב שמחזיק את עצמו כשיטה סדורה לאורך זמן. זהו מבנה שמתפצל לשברים, לכיוונים שונים ואם נוצר נרטיב כלשהו, הוא אך ורק זה של הגולש, ואינו יכול להיות משותף לאדם אחר. אין נרטיב אחד ידוע וקבוע דרכו עוברים כולם, כמו בספר או במאמר, ואין גם מי שיוכל לכפות נרטיב מסוים בשיח המקוון. השפה המקוונת היא מארג, שבו כל אחד מתחבר לקצה חוט מסוים שלו, ופורם ואורג מחדש את העלילה ואת השפה בעת ובעונה אחת, דבר שכמובן אינו אפשרי בהיגיון המטפיזי השגור. דרידה הינו המְטָרִים הגדול של השיח המקוון בכך שהחל בפרויקט הפרימה והאריגה של השפה (דקונסטרוקציה) הרבה לפני קיומו של האינטרנט. דרידה מטרים את פרויקט השיח המקוון גם בתחום ה"הוודל". כפי שציין, השיח המקוון הוא שפה המאפשרת לגולש להביע את עצמו ולהגיב במרחב בעל דרגות חופש רבות כמו סלנג, שפות פרטיות, שימוש בשפה לא פורמלית, שילוב של סימנים ויזואליים עם סימנים פונטיים, ושימוש בסימנים פונטיים ליצירת אייקונים פונטיים.

השיח המקוון הוא במידה רבה שיח של אנטי הכרעה. הכרעות הסימון והנוכחות בו חומקות. השפה הדבורה-כתובה היא שפה של חוסר הכרעה ומה שאינו נוכח בשפה זו הוא החומריות של הדובר, הטון, מבעי פניו וגופו ובעיקר מסמנים קוליים שהם צלילי השפה. מה שנוכח הם דווקא סימני הנעלמים

⁵ השינוי הגרפי שדרידה ממציא אינו יוצר הבדל פונטי, ומדגים כך את אחת התזות המרכזיות שלו: הסימן הגרפי אינו תוספת משנית לסימן הפונטי, הכתיבה איננה נספח של הדיבור. תרגום המושג differance למילה "הוודל", הוא פרי יצירתו של עדי אופיר. עבור דרידה, הכתב הוא האלמנט החתרני בשפה, שדרכו ניתן לערער ולנענע את המבנה ואת ההיגיון הפנימי של המטפיזיקה המערבית.

⁶ בחוק יסוד חופש העיסוק וחוק יסוד כבוד האדם וחירותו שהתקבלו בשנת 1992. זאת להבדיל מסעיף 7 לחוק יסוד הכנסת שתוקן בשנת 1985 בו הוגדרה ישראל כ"מדינת העם היהודי". הגדרה זו תוקנה שוב בשנת 2002 ל"יהודית ודמוקרטית". משמעות הביטוי "מדינה יהודית ודמוקרטית" שנויה במחלוקת.

של הדובר שאינם נוכחים ב"כתיבה דבורה". סימנים אלה מנסים להוביל את ה"דוברים כותבים" לסוג של הכרעה אך זו חומקת כל הזמן מייצוב. מאידך, גם הכתיבה עצמה רוויה בסימנים נעדרים של השפה הכתובה עקב היותו של הכתב מושא לכתיבה א-לינארית, סינכרונית המבטאת דיבור מייד. זו הסיבה ששיח זה מייצר צורות מגוונות וחדשות של תקשורת ויכול לתווך בין קבוצות ומגזרים אינסופיים ובעיקר מדומיינים. ככל ששיח הוא נוקשה יותר וה"הוודל" שהוא מייצר (עקבת ההכרעה, שנחקת עמוק לתוך סימני הכתב) מודחק ומושתק, כך האפשרות לדיאלוג פתוח, חוצה מגזרים ומעמדות היא קטנה יותר. אך במרחב פלורליסטי בו אין שיח צנטרליסטי הגמוני המוחק הבדלים ודוחף את ה"הוודלים" עמוק "לתוך הארון", האפשרות לשיח פתוח ללא הכרעות היא גדולה. מכאן נובע שהשיח המקוון הוא במידה רבה שיח דקונסטרוקטיבי.

באופן ברור ניתן לראות שערץ הדיבור בשיח המקוון אינו נהנה ממעמד סמכותי מיוחד של דובר בעל סמכות, כפי שהוא נהנה בסוגי המדיה המסורתיות. ואם מתרגמים את הדבר לשפה ותקשורת הרי שניתן לראות בבירור את ההבדל המהותי בין מדיום הרדיו והטלוויזיה למדיום האינטרנטי. אלה האחרונים נשענים על ההיגיון המטפיזי שהתפתח בתרבות המערב בדבר היותם של הדיבור וה"אני הדובר" סמכות, ובעיקר סמכות של אמת. מכאן מתבררת חשיבותו של שדרן החדשות הפורמלי, העוגן בז'רגון התקשורתי, כ"אני מדבר" בעל סמכות. מכאן נובע כוחו העצום של מדיום הטלוויזיה. לא רק ששומעים את ה"אני הדובר", אלא רואים אותו. זו הכפלה של סמכות הדיבור. במקביל ניתן לראות שהכתב בשיח המקוון אינו מהווה הד גרפי לדיבור אלא מהווה ערוץ תקשורת שפתי ומהווה שפה בפני עצמה. מכאן ניתן להבין את חולשתו של מדיום האינטרנט כסמכות תקשורתית בהיעדר "אני דובר" סמכותי נוכח בהווה.

לאקאן והשיח המקוון בעולם וירטואלי

השיח המקוון מתנהל בתוך עולם וירטואלי. האם קיים עולם כזה? ואם כן, מה משמעותו? עדיין חסר לנו תיאור ומבנה של עולם כזה, אך חשוב מכך הוא שבמידה ויש עולם, יש שפה. אפיון העולם הווירטואלי יאיר בהכרח על אופייה של השפה המקוונת. אפשרות לעקוב אחר עולמו של השיח המקוון ומשמעותו של עולם זה, אם הוא בכלל קיים, מצויה במפגש עם הגותו של הפילוסוף והפסיכואנליסט הצרפתי, לאקאן. לאקאן טען באדיקות לאורך כל השנים, שהוא לא יותר מאשר פרשנו הצמוד של פרויד. זה אכן נכון, הוא היה פרשנו של פרויד, אך פרשנותו הציבה דגשים אחרים מאלה של כל ממשיכי דרכו של פרויד. בעוד שהאחרונים שמו את הדגש ואת המיקוד המחקרי והטיפול שלם על האגו, לאקאן טען שמוקד הפסיכואנליזה צריך להיות דווקא הלא-מודע. במהלך שנות החמישים והשישים החל לגבש לאקאן את הפסיכואנליזה מבית מדרשו, כשזו מושפעת רבות (בנוסף להשפעתו של פרויד), בשלביה המוקדמים מהתאוריה הלינגוויסטית של סוסיר ומהסטרוקטורליזם של לוי שטראוס. בשלבים מאוחרים יותר התגבשה תורתו לכלל תאוריה ביקורתית פוסט-סטרוקטורליסטית.

לאקאן והלא-מודע

שורשיה של הפסיכואנליזה הפרוידיאנית נעוצים בתפיסות הומניסטיות הגורסות שקיים אני יציב, שיש לו רצון חופשי ויכולת להגדרה עצמית. פרויד, בדברו על הלא-מודע ובמתן דגש רחב לנושא, היה מהחלוצים שערערו על תפיסת האני היציב והמוגדר, אך מטרתו של פרויד בסופו של דבר הייתה טיפולית והומניסטית באוריינטציה שלה. הוא קיווה שעל-ידי העלאת תכניו של הלא-מודע למודע הוא יפחית את הלחצים המערערים את האינדיבידואל, לחצים שמקורם בלא-מודע וכך כוחות האגו של המטופל יתחזקו, וכוחות ההכרה הרציונליים יגברו בסופו של דבר על פעולותיו המערערות של הלא-מודע, האי-רציונלי.

עבור לאקאן, פרויקט זה הינו בלתי אפשרי. האגו לעולם לא יוכל לקחת את מקומו או לגבור על הלא-מודע. עבור לאקאן האגו או ה-I – האני, הם רק אשליה, תוצר של הלא-מודע. בפסיכואנליזה הלאקאניאנית, הלא-מודע הוא הבסיס לכל קיום (Lacan, 1992). בעוד שפרויד רצה לחקור את החלוקה המבנית בין לא-מודע, אגו וסופר אגו, וכתוצאה מכך לייצר תהליכים טיפוליים שיאפשרו לסופר אגו לנתב

את האינדיבידואל להיות אזרח הטרוסקסואלי, פרודוקטיבי מהשורה, הרי שלאקאן היה מעוניין לבדוק כיצד הילד מקבל על עצמו את האשליה שאנו קוראים לה אני (שם).

על-פי לאקאן אין קשר בין הלא-מודע לתצורות הלא-מודע. לא ניתן למצוא אותו בקשרי המציאות. את תכונות הלא-מודע, את חוסר הקשר בינו לבין תצורותיו, צריך להבין על רקע כשלון מושג הסיבתיות. בלא-מודע יש לוגיקה אחרת של זמן. מבחינת לאקאן לאני יש תחושה של אחדות הנשלטת על-ידי תבונה ומערכת סדורה. אך יש דברים רבים בחיינו שאינם סדורים, מקומות שלא ניתן להסבירם או לנמקם ואנו נותנים להם פרשנויות. מקומות אלו הם מופעיו של הלא-מודע. הוא מופיע במקומות בהם יש חור בארגון הקוהרנטי של האני. הלא-מודע נמצא במקום שבו הדיבור נכשל, במקום בו השפה לא יכולה לנמק. כל מה שלא ניתן להסביר במסגרת מערכת המושגים שלנו הוא הלא-מודע.⁷ במקום בו הסיבה כושלת והדיבור כושל, זה הלא-מודע⁸ (מילר, 2002 : 11-25 ; ואנייה, 2003 : 81).

לאקאן, השפה והלא-מודע

הלא-מודע, שעל-פי לאקאן מושל בכל הגורמים הקיומיים של האדם, בנוי בדומה לשפה. תפיסת השפה של לאקאן מושפעת משלושה הוגים : סוסיר, יאקובסון ופריוד.

אצל סוסיר, היחידה הלשונית הקטנה ביותר היא הסימן שמורכב מרעיון ומדימוי קול.

SIGNIFIED : מסומן = המושג (קונספט) שהמסמן מייצג.

SIGNIFIER : מסמן = הצורה של הסימן : כתב, דימוי, צליל, מחוות גוף.

בסימן - הרעיון ודימוי הקול מאוחדים יחד. המסמן והמסומן מהווים סימן. הקשר בין מסמן ומסומן על-פי סוסיר הוא שרירותי ומבוסס על קונבנציה חברתית. לדידו, כל ביטוי חברתי מבוסס על קונבנציה. כאשר סוסיר חושב על מחשבות ודימוי קול הוא חושב עליהן כעל שתי מסות מעורפלות ונטולות צורה. תפקיד השפה הוא לעצב צורה באותן מסות באמצעות הסימן הלשוני. השפה היא זו שיוצרת רעיונות, אין רעיונות שקודמים לשפה (de Saussure, 1992). למחשבות ולדימוי הקול, אין משמעות בנפרד. החיבור שלהן הוא שיוצר בשפה את האפשרות לדבר ולחשוב. הקשר בין מסמן למסומן אינו ניתן לחלוקה, ואין כל משמעות למסומן ולמסמן, לכל אחד בנפרד. סוסיר מביא את דף הנייר כדוגמה להמחשת עניין זה. צד אחד של הדף אינו יכול להיות נפרד מצדו השני, הרי זה לא ייתכן. כך החיבור בין המסמן למסומן (שם).

שפה היא מערכת של סימנים התלויים זה בזה, ואת הסימן יש להבין על רקע יחסיו עם סימנים אחרים בהם הוא תלוי. הבשורה הגדולה של סוסיר היא בכך שהוא עוסק בממד הלשוני ולא במציאות. הממד הלשוני מכוון ליצירת צורה ולא ליצירת מהות. הצורה הלשונית יוצרת משמעות, לא מהות ולא ממשות. אם השפה הייתה תלויה מציאות, הרי הייתה רק שפה אחת.

לאקאן מקבל מסוסיר את התפיסה שסימנים מקבלים את ערכם מסימנים אחרים ומהיותם מתייחסים אחד לשני. אך השרירותיות ביחסים בין מסמן למסומן מטרידה אותו. לאקאן ביקש בעצם לבטל את הקשר בין מסמן למסומן וגרס, שיש לנו בעולם רק מסמנים ואין מסומן. העולם קיים אך ורק במרחב השפתי. תפיסה זו של השפה מרפררת ישר לשיח המקוון, המתנהל אך ורק על-ידי מסמנים, כאשר

⁷ הלא-מודע, לדעתו של לאקאן, נשאר תמיד לא-מודע. הדבר דומה במידה רבה לדיבר כשלעצמו של קאנט (קאנט 1971). ולאקאן אכן מוצא את הקשר בין הדבר כשלעצמו הקאנטיאני, ללא-מודע. הדבר כשלעצמו נמצא מחוץ לגבולות ההכרה. יש מחסום הכרתי בתוכנו המונע מאיתנו לראות את הדבר כשלעצמו. אנו מטילים על העולם סטרוקטורה אובייקטיבית והכרחית שלנו. היא לא קשורה לדבר חיצוני. היא אובייקטיבית בשל היותה משותפת לכל בני האדם, ואין לנו דרך אחרת להתבונן בעולם, אלא דרכה. בדבר כשלעצמו הסיבתיות אינה חלה, כי אין חפיפה בין מבנה ההכרה שלנו למבנה הדבר כשלעצמו (קאנט, 1971 ; וינריב, 1996).

⁸ בשיח המקוון, "הדיבור הכתוב" כושל כל הזמן עקב מרחב הטעויות והכשלים הבלתי פוסק של טעויות כתיב וטעויות הבנה של דיבור המבוטא בכתב באופן סינכרוני, דבר שמייצר השלכות פרטיות של דובר אחד על דבריו הכתובים של דובר אחר וההפך, ומכאן שהשלכות אלו ומרחב הפרשנות הרחב שלהן על הטעויות, מייצרים יותר מהצצה חטופה ללא-מודע של הדוברים, דבר שמתבטא לא פעם במבוכה אצל הדוברים, מייצר מריבות וחוסר הסכמה על דברים שיש לגביהם בדרך כלל הסכמה במסגרת ציטים ותכתובות של דואר אלקטרוני.

מרחב הקיום שלו, המרחב הדיגיטלי, הוא לחלוטין מרחב של שפה ללא מסומנים, בין אם כתובה-דבורה ובין אם ויזואלית.

לאקאן מחזיר את המשמעות לתוך השפה על-ידי כך שהוא קובע שמשמעות נוצרת אך ורק מקשר בין מסמנים הנמצאים בקשר של רשת. המשמעות היא התוצאה של היחסים הפנימיים בתוך השפה. המסמנים כשלעצמם הם ריקים ואינם מחוברים לאף מסומן. רק בתוך רשת של מסמנים הם מקבלים משמעות. העצמים והמציאות מקבלים משמעות בתוך השפה. כדי לחזק את הגותו בדבר יצירת המשמעות בתוך השפה, נעזר לאקאן בתורתו של רומן יאקובסון (1986).

יאקובסון מראה שכל סימן לשוני מצטרף לסימן אחר בדרך של שרשרת סימנים, לדוגמה:

אני ----- אוהב ----- אותך

מערך יחסים נוסף בין סימנים הוא יחס של ברירה. כל סימן יכול להיות מומר בסימן אחר. ההמרה היא בסימן אחר ששונה ממנו ודומה לו, לדוגמה:

אני-----אוהב-----אותך		יחס של
אתה-----מחבב-----אותי		ברירה

יחס הצירוף בין סימנים הוא של סמיכות ויחס הברירה בין סימנים הוא יחס של דמיון. יחסים אלו של צירוף, קרי הברירה והדמיון, מקבילים לתופעת המטונימיה והמטפורה (שם). מטונימיה שייכת לציר הצירוף, המיזוג והסמיכות.⁹ מטפורה שייכת לציר הברירה, ההחלפה והדמיון.¹⁰ לאקאן מסתמך על תיאור זה ומאמץ מיאקובסון את הרעיון של הסמיכות והדמיון. המסמנים על-פי לאקאן מתייחסים זה לזה ביחס של סמיכות ודמיון. הם מצטרפים והופכים לשרשרת מסמנים על בסיס סמיכות (מטונימיה) וישנה אף המרה בין שרשרת מסמנים אחת לשנייה (מטפורה). מטונימיה נעה אם כן על ציר דיאכרוני, ומטפורה נעה על ציר ההמרה וההחלפה שבה שרשרת מסמנים אחת מומרת בשרשרת מסמנים אחרת - הציר הסינכרוני. המשמעות היא תוצאה של החלפה, קרי מטפורות. זאת אומרת, החלפות בין מסמנים ושרשראות מסמנים (מטונימיות וחלקי מטונימיות) מייצרות את המשמעות. מקור השפה הוא בתהליכים מטונימיים. היכולת שלנו לומר את אותם דברים בדרכים שונות, היא תוצאה של תהליכים מטפוריים. אנו חושבים באמצעות השפה. שינוי בשפה, על-פי לאקאן, יוצר שינוי בחשיבה.

לאקאן והשיח המקוון

נקודת המפתח אצל סוסיר נעוצה בכך שהכוונה והמשמעות קיימים גם בלי ביטוייה בשפה. לאקאן שבר את הקשר הגורדי בין מסמן למסומן וטען שהמשמעות מתקיימת בשפה ומעצם היותה דינמית, ייצור המשמעות מתרחש בה כל רגע. השפה היא המשמעות (שרשראות של מסמנים המרכיבים מטונימיות המתחלפים בין מטפורה אחת לשנייה). מעבר לה אין דבר. טיעונו אלה של לאקאן נחווים כקיצוניים ודומה שהם מקוממים לפחות מבחינת השכל הישר, המצביע על מציאות שאינה תלויה בדבר, על אחת כמה וכמה לא רק בשפה. אך השיח המקוון מצביע על סוג של מציאות שתואמת במידה רבה את טיעונו של לאקאן. השיח המקוון הוא מציאות וירטואלית המתקיימת אך ורק בשפה, וכתוצאה מהיותה של שפה דינמית וחייה שתבנה אותו. אין כוונה ולא ניתן להתווכח על מציאות (בתוך השיח המקוון הווירטואלי) שהיא מחוץ לשפה. בשיח המקוון אין מסומנים. העולם הווירטואלי הוא עולם של מסמנים בלבד. לעולם

⁹ מטונימיה היא דימוי שבמסגרתו מילה אחת מייצגת מילה שנייה, ותוכן המילה הראשונה קשור בשנייה. במטונימיה מילה אחת מייצגת מכלול של מילים שיש ביניהן דמיון וקיים קשר רעיוני ביניהן. מטונימיה נוצרת כצירוף של כמה סימנים, כך שכל המושגים מתמזגים יחד למושג אחד.

¹⁰ מטפורה היא דימוי שבו דבר אחד מתואר על-ידי השוואה לדבר אחר, אך מבלי ליצור קשר ישיר של אותה השוואה. במטפורה מושג מתחום אחד ממיר מושג מתחום אחר.

לא נצליח להגיע, לגעת או לחפון מסומן בעולם הווירטואלי.¹¹ עולם זה, שאינו מאפשר ביטוי גלוי וישיר של הנוכחות, אלא את ביטויה המתווך על-ידי מכשור וטכנולוגיה, מבטל את הצורך במסומן. השאלה אם פלוני קיים באמת כפי שהוא מציג עצמו בציט, אינה רלבנטית לעולם הווירטואלי. האמת האחת הנוכחת אינה מענייניו של השיח המקוון. כל מי שמציג עצמו באינטרנט הוא רק המסומן של עצמו ובניגוד לשפה הכתובה הוא המסומן של עצמו on line. השיח המקוון הוא אנונימי, מתנהל בין נמענים מוסווים, לעתים אף שקריים, נטולי זהות קונקרטי. הזהות בשיח המקוון אינה מכוונת לאמת ולכן הזהות של המסומן כמהות אמתית ואותנטית היא חסרת משמעות. נובע מכך, שבשיח המקוון השפה היא המציאות. האונטולוגיה של השיח המקוון נוצרת בשפה ולכן השפה היא האונטולוגיה של השיח המקוון. מכאן לא קשה להקיש, שהשיח המקוון מתפקד במידה רבה כסוג של I לאקאניאני, של אני דמיוני.

הנכנס בשערי השיח המקוון, נכנס לאשליה המייצרת מציאות ומנכיח למעשה את טענתו המרכזית של לאקאן, שהאגו הוא אשליה הנקראת אני, כפי שכותב ואנייה: " 'אני' זה, אשר אותו השווה פרויד לבצל הנוצר מגיבוב קליפותיו, הוא בעיני לאקאן רכיב דמיוני ביסודו" (ואנייה, 2003: 41). השיח המקוון הוא מצג דמיוני של אני נטול כל ממשות ומשמעות של זהות. אם בעולם הלא מקוון, בבסיס האני הדמיוני נמצא הלא-מודע, שהוא על-פי לאקאן הדבר האמתי, הדבר כשלעצמו, הרי באנלוגיה מתבקשת, הגולש הוא הלא-מודע של האני הדמיוני בשיח המקוון. השפה המקוונת הכלואה בעולמה הממוחשב, הווירטואלי, מונעת ומיוצרת על-ידי גורמים שאין לה נגישות אליהם. אם באופן היפותטי תיווצר האפשרות, ולשיח המקוון תיווצר הכרה משל עצמו, הרי מצג האני שלו (שנוצר מתוך ובתוך שפה בלבד) יופעל על-ידי גורמים שיהיו נעלמים ולא נגישים עבור אותו אני וירטואלי. הם יהיו לא מודעים בעבורו. הדרך עבור שיח מקוון מודע היא חד-סטריית, פנימה לתוכו, אך ללא אפשרות לצאת משיח זה החוצה אל משהו ממשי, משום שכדי לצאת החוצה, ההכרה האוטופית צריכה להתגבר על האונטולוגיה של עצמה, שזו האונטולוגיה של השפה; האונטולוגיה של הנוצר. היא צריכה להתגבר על המחשב, על הטכנולוגיה שמייצרת עבורה את צורות ההסתכלות ואת קטגוריות החשיבה. השיח המקוון הוא אני דמיוני, או בניסוחים מטפיזיים - עולם התופעות. עולם התופעות עם שפה משלו - כתובה-דבורה, בה אין הכרעה בין כתב לדיבור ועקב כך סמכות אינה חלק מהאונטולוגיה של עולם זה.

סיכום

השיח המקוון מציע לנו שפה חדשה כתובה-דבורה או דבורה-כתובה, או כפי שאני מכנה זאת שיח של שפת "דימוי פונטי" phonetic-image או phonetimage. זו שפה בה אין דובר סמכותי, היא נעדרת סמכות מעצם המבנה המורכב, ומעצם היותה היברידית. היעדר עליונות זו של הדיבור על הכתב והיעדר הסמכות, מהווים שינוי דרמטי ואינם דבר של מה בכך. הדיבור אינו טהור והכתב אינו הד גרפי לדיבור. היחסים בין הממד הדיבור לממד הגרפי נמצאים בסוג של יחסי תחרות, עימות ומאבק על הגמוניה ובעיקר משקפים שינויים תרבותיים וערכיים ביחס לשיח ושפה תקינה מול שיח ושפה דינמיים המאתגרים את הגבולות של קונבנציות השפה, בין אם בהיבט הדיבור ובין אם בכתיבה. היעדרו של דובר סמכותי בשיח "דימוי פונטי" מקרין לגבי התפקודים השונים של רשת האינטרנט ומערכות היחסים הנוצרים בה. השיח המקוון מהותו "דימוי פונטי" נטול דובר סמכותי מהווה גורם חתרני מעצם אֶתגורה של השפה הקונבנציונלית. כפי שהראה המאמר, שיח ה"דימוי פונטי" מתקיים בעולם תופעות או מציאות משל עצמו המייצר את חוקיו באופן דינמי ללא סמכות מארגנת.

¹¹ ניתן לומר שגם בספרות הכתובה יש עולמות שאין להם שום נוכחות ריאלית, וגם בהם לא נצליח להגיע, לגעת וכו', אך יש הבדל דרמטי בין העולם המקוון לעולמות ספרותיים. העולם הספרותי עוסק בבדיון והכמיהה לעולמות הבדיון תישאר לעולם כמיהה לא ממומשת ונטולת מסמנים. בעולם המקוון, נוטל הגולש חלק בעולם שנע בין בדיון למציאות. מעולם של מסמנים הוא יכול לעבור בזמן קצר ואף בזמן אמת (skype) לעולם של מסומנים.

ביבליוגרפיה

- בורוכובסקי, קדמי (2010). לשון המסרונים בהשוואה ללשון הדיבור, בתוך: *העברית שפה חיה, כרך ה'*. עורכים רינה בן שחר, גדעון טורי, ניצה בן ארי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בן-שחר, ר' (2005). העברית המדוברת והסלנג. בתוך: *מילון הסלנג המקיף*, רוזנטל, ר. עורך. עמ' 9-12.
- דרידה, ז' (2002). *בית המרקחת של אפלטון*. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ואנייה, א' (2003). *לאקאן*. תל-אביב: רסלינג.
- וייסמן, כ' וגונן, א' (2011). *עברית אינטרנטית*. ירושלים: כתר.
- וינריב, א' (1996). *עיון ב"הקדמות" של קאנט*. תל-אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- יאקובסון, ר' (1986). *סמיוטיקה, בלשנות, פואטיקה – מבחר מאמרים*. תל-אביב: אוניברסיטת תל-אביב.
- כהן ר', ושגיאה ח' (2006). לשון ה-CMC עיון ברשימות דיון אחדות: שוברים את הכללים וכן משחקים". בתוך: *העברית שפה חיה, ד'*, עורכים ר' בן-שחר, ג' טורי. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. עמ' 219-241.
- מילר ז"א (2002). *בדרכו של לאקאן*. ירושלים: כתר.
- מנסבך א' (1998). *קיום ומשמעות, מרטין היידגר על האדם, הלשון והאמנות*. ירושלים: מאגנס.
- קאנט ע' (1971). *הקדמות*. ירושלים: מאגנס.
- רוזנטל ר' (2002). השיח האלקטרוני. *מעריב* 22.11.02.
- Baron, S.N. (2003). "Why Email Looks Like Speech: Proofreading, Pedagogy, and Public Face. In: Aitchison, J. & Lewis, D. (eds). *New Media Language*. London: Routledge. Pp. 102-113.
- Danet, B. (2001). *Cyberpl@y: communicating online*. Oxford ; New York, NY : Berg
- Derrida, J. (1992). *Difference, A Critical and Cultural Theory Reader*. Ed. Easthope & McGowan) Open University Press Bukingham.
- Joice, M. (1999). *On Boundfulness, The space of Hypertext Bodies. Virtual Geographies, Bodies, Space and Relations*. J. May, P. Crang & M. Crang (eds). 205-221. London: Routledge.
- Ong, W.J. [1982] (1991). *Orality & Literacy, The Tecnologizing of the Word*. London: Routledge.
- Saussure, F. (1992). *Course in General Linguistics, A Critical and Cultural Theory Reader*. Ed. By Easthope & McGowan Open University Press, Bukingham.
- Zimmerman, M.E. (1986). *Eclipse of the self*, chp. 2-4. Athens: Ohio University Press.